

УДК 347.65/.68(477):303.012.324
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2023.5.3>

МЕХАНІЗМИ ПЛАНУВАННЯ НА ВИПАДОК СМЕРТІ УЧАСНИКА ТОВАРИСТВА З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ

Кухарев Олександр Євгенович,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті виявлено та проаналізовано механізми планування на випадок смерті учасника товариства з обмеженою відповідальністю (заповіт, спадковий договір, статут юридичної особи). Зауважено, що кожен з окреслених механізмів має свої недоліки та переваги.

Класичним способом розпорядження на випадок смерті визнається заповіт. Запропоновано робити в заповіті такий вид спеціального розпорядження, як призначення виконавця заповіту. Виконавець заповіту в силу закону наділений повноваженнями, серед іншого, вживати заходів до охорони спадкового майна, управляти спадщиною. Цей суб'єкт може вчиняти дії з управління часткою у статутному капіталі померлого учасника як самостійно, так і шляхом укладення договору на управління спадщиною з іншою особою.

Учасник товариства з обмеженою відповідальністю може укласти спадковий договір та передати належну йому частку у статутному капіталі набувачеві. У разі переходу права власності на частку за спадковим договором застосовуються норми договірної, а не спадкового права. Через це для виникнення у набувача права власності на такий об'єкт досить факту смерті відчужувача; не застосовуються положення ЦК про строки для прийняття спадщини та правила стосовно оформлення прав на неї; на частку у статутному капіталі товариства не можуть претендувати особи, наділені правом на обов'язкову частку у спадщині; така частка не дробиться в разі закликання до спадкування кількох спадкоємців померлого учасника.

Нарешті, правові наслідки смерті учасника товариства з обмеженою відповідальністю можуть міститися у статуті юридичної особи як регуляторі спадкових правовідносин. Такі наслідки стосуються передусім управління часткою у статутному капіталі товариства до моменту включення до складу учасників спадкоємців та не можуть змінювати імперативних правил спадкування, визначених у книзі 6 ЦК. Обґрунтовується, що корпоративний договір не є механізмом планування на випадок смерті учасника товариства з обмеженою відповідальністю.

Ключові слова: спадкування, спадщина, статут, статутний капітал, заповіт, спадковий договір, товариство з обмеженою відповідальністю, корпоративні права.

Kukhariev Olexandr. Planning mechanisms in case of the death of limited liability company's member

The author of the article has identified and analyzed planning mechanisms in case of the death of a limited liability company's member (last will and testament, hereditary contract, articles of association). It has been noted that each of the outlined mechanisms has its own disadvantages and advantages.

Last will and testament are recognized as the classical disposition of property method in case of a death. It has been offered to make such a special disposition in the last will and testament as the appointment of the last will and testament's executor. The executor of the last will and testament is empowered under the general title of law, in particular, to take measures to protect the inherited property and manage the inheritance. This entity can take actions to manage a share in the charter capital of the deceased member both independently and by entering into a hereditary supervision contract with another person.

A limited liability company's member can enter into hereditary contract and transfer own share in the charter capital to an acquirer. The norms of contract law, but not of inheritance

law are applied in case, if the ownership of a share is transferred under the hereditary contract. Due to this the acquirer must only have the fact of the alienator's death in order to acquire the ownership right to such an object; the provisions of the Civil Code on terms for acceptance of inheritance and the rules regarding registration of its rights are not applied; persons endowed with the right to a compulsory share in the inheritance cannot apply for a share in the charter capital of the company; such a share is not divided in case of a plea for the inheritance of several lawful heirs of the deceased member.

Finally, the legal consequences of the death of a limited liability company's member can be contained in the articles of association as a regulator of hereditary legal relations. Such consequences are primarily related to the disposition of a share in the charter capital of the company until the moment of inclusion of lawful heirs into the Board of Members and cannot change the imperative rules of inheritance defined in Book 6 of the Civil Code. The author has argued that a corporate agreement is not a planning mechanism in case of the death of a limited liability company's member.

Key words: *succession, inheritance, articles of association, charter capital, last will and testament, hereditary contract, limited liability company, corporate rights.*

Постановка проблеми. Смерть учасника цивільних правовідносин є суттєвим дестабілізаційним фактором. Особливо гостро це проявляється у разі смерті учасника товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ), адже тривалий строк, встановлений законом для прийняття спадщини та її оформлення правонаступниками померлого, може негативно позначитися на підприємницькій діяльності юридичної особи. Причому смерть фізичної особи зумовлює не лише припинення її правоздатності та дієздатності, а й вибуття такої особи зі складу учасників ТОВ. Отже, діяльність юридичної особи може бути фактично паралізована, що призведе до вкрай негативних наслідків.

При цьому слід врахувати ще один дестабілізаційний фактор – дроблення частки у статутному капіталі товариства у разі закликання до спадкування кількох спадкоємців. Адже за загальним правилом ч. 1 ст. 1267 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) частки у спадщині кожного зі спадкоємців за законом є рівними, а предметом поділу між ними є кожний об'єкт спадкового правонаступництва. Тобто частка у статутному капіталі може бути поділена між спадкоємцями померлого учасника, в тому числі неповнолітніми, малолітніми, недієздатними особами, що суттєво ускладнить здійснення корпоративних прав надалі.

Нарешті, між спадкоємцями часто виникають спори, що істотно збільшує строк оформлення спадщини, упродовж якого ТОВ може фактично опинитися у стані, коли об'єктивно втрачається можливість управління юридичною особою.

За таких обставин актуальним стає планування на випадок смерті учасника ТОВ. Причому таке планування здійснюється за допомогою певних механізмів, кожен з яких має свої переваги та недоліки.

Стан досліджень проблеми. Питання, пов'язані з плануванням на випадок смерті учасника ТОВ, не були предметом спеціальних наукових досліджень вітчизняних учених. Найбільш наближеною до вибраної теми статті є тема спадкування частки у статутному (складеному) капіталі господарського товариства. Праці І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. Б. Сабодаш [1, с. 179–206], О. П. Печеного [2], Л. В. Сіщук [3], У. В. Яримович [4], Г. А. Капліної, Д. О. Леоніної, О. А. Мезері [5] сприяли вирішенню цілої низки проблем, що виникають у разі смерті учасника господарського товариства. Особливо слід вказати на спеціальну статтю Н. С. Бутрин, присвячену виникненню корпоративних прав на підставі заповіту та заповідального відказу [6].

Водночас планування на випадок смерті учасника ТОВ окремо не аналізувалося, хоча потреба в цьому є з огляду на необхідність розв'язання проблем теоретичного та прикладного характеру, що виникають у зв'язку зі смертю учасника ТОВ.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є виявлення та аналіз механізмів планування на випадок смерті учасника ТОВ.

Виклад основного матеріалу. В аспекті предмета дослідження важливо розмежовувати поняття «право на частку» у статутному капіталі ТОВ та «право з частки», що не є тотожними за своїм змістом. Об'єктом права на частку

є частка у статутному капіталі ТОВ і саме вона включається до складу спадщини, що відкрилася після померлого учасника товариства. Відносини, що виникають стосовно права на частку, не є за своєю природою корпоративними. Корпоративними є відносини, що пов'язані зі здійсненням корпоративних прав на участь в управлінні господарською організацією та визначаються часткою у статутному капіталі ТОВ, тобто є так званими «правами з частки».

Тому не включаються до складу спадщини корпоративні права щодо юридичної особи. Хоча часто в юридичній літературі наголошується на спадкуванні саме корпоративних прав. Згідно зі ст. 96¹ ЦК корпоративні права – це сукупність правомочностей, що належать особі як учаснику (засновнику, акціонеру, пайовику) юридичної особи відповідно до закону та статуту товариства. Корпоративні права набуваються особою з моменту набуття права власності на частку (акцію, пай або інший об'єкт цивільних прав, що засвідчує участь особи в юридичній особі) у статутному капіталі юридичної особи.

Учасники (засновники, акціонери, пайовики) юридичної особи мають право:

1) брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, встановлених законом;

2) брати участь у розподілі прибутку товариства та одержувати його частину (дивіденди);

3) вийти у встановленому порядку з товариства;

4) здійснити відчуження частки (її частини) у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом;

5) одержувати інформацію про діяльність товариства у порядку, встановленому установчим документом.

Тобто корпоративні права – це права учасника господарської організації, які він здійснює в корпоративних правовідносинах. На час відкриття спадщини та її прийняття спадкоємець ще не стає учасником товариства, а тому не вступає в корпоративні правовідносини. З цього приводу Велика Палата Верховного Суду в п. 35 своєї постанови від 11.09.2019 р. наголосила, що корпоративні права лише фактом спадкування не набуваються [7].

Таке розмежування права на частку та права з частки у разі визначення складу спадщини, що відкрилася після смерті учасника ТОВ, є відправною методологічною засадою цієї статті.

Спадкоємець набуває право на частку з часу відкриття спадщини в порядку ч. 5 ст. 1268 ЦК. Тобто акту прийняття спадщини надається зворотна сила у часі. Це зумовлено необхідністю забезпечення стабільності майнового обороту, а також захисту прав та інтересів спадкоємців. Водночас корпоративні права щодо юридичної особи виникають у спадкоємця з моменту внесення запису про зміну складу учасників ТОВ до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань. Велика Палата Верховного Суду в цьому аспекті сформулювала правову позицію, за змістом якої особи вважаються учасниками товариства не з моменту прийняття ними спадщини, а з моменту прийняття рішення про зміну складу його учасників у зв'язку зі смертю засновника (учасника) товариства та вступу до нього спадкоємців і про внесення відповідних змін до статуту цього товариства, а також державної реєстрації таких змін [8].

Аналіз положень чинного законодавства дозволяє виокремити такі механізми планування на випадок смерті учасника ТОВ.

1. Заповіт.

Найбільш поширеним способом розпорядження власником своїм майном на випадок смерті є заповіт. Так, заповідач може заповісти частку у статутному капіталі ТОВ конкретній особі, яка має здібності та бажання здійснювати підприємницьку діяльність. Важливо врахувати, що ця частка може виступати предметом і заповідального відказу. Йдеться передусім про ситуацію, коли відказоодержувач не є спадкоємцем. Це узгоджується з ч. 1 ст. 1238 ЦК, згідно з якою предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини.

Проте саме по собі складення заповіту та призначення спадкоємця чи відказоодержувача не вирішить тих проблем, які часто виникають у разі спадкування права на

частку у статутному капіталі ТОВ. У межах планування на випадок смерті доцільно зробити такий вид заповідального розпорядження, як призначення виконавця заповіту, яким може бути фізична особа з повною цивільною дієздатністю або юридична особа. Повноваження виконавця заповіту підтверджуються спеціальним документом (свідоцтвом виконавця заповіту), що видається нотаріусом. У ст. 1290 ЦК закріплений широкий перелік повноважень виконавця заповіту, серед яких, зокрема: вжити заходів до охорони спадкового майна, вимагати від боржників спадкодавця виконання ними своїх зобов'язань, управляти спадщиною. І хоча законом прямо не визначено, як саме виконавець заповіту управлятиме спадщиною, вважаю, що він може самостійно вчиняти відповідні дії, або ж укласти договір на управління спадщиною з іншою особою – управителем. Основна проблема, яка виникає під час укладення договору на управління спадщиною, – строк його дії до моменту з'явлення спадкоємців або до прийняття ними спадщини (ч. 2 ст. 1285 ЦК). Це суттєво зменшує ефективність застосування такого, на перший погляд, дієвого механізму. Тому справедливим видається внесення змін до цивільного законодавства в частині удосконалення договору на управління спадщиною шляхом застереження про строк його дії до моменту оформлення спадщини спадкоємцями.

Невипадково в Концепції оновлення ЦК зазначено, що в законі слід окремо передбачити ті випадки, коли управління спадщиною має здійснюватися в обов'язковому порядку. Йдеться передусім про спадкування частки у статутному капіталі господарських товариств, оскільки це найпоширеніша ситуація, коли необхідно здійснювати управління спадщиною [9, с. 55].

2. Спадковий договір.

Учасник ТОВ може розпорядитися належною йому часткою у статутному капіталі на випадок своєї смерті шляхом укладення спадкового договору, який визначається у ст. 1302 ЦК як договір, за яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача.

Важливо врахувати, що спадковий договір не породжує спадкових правовід-

носин між сторонами, на чому неодноразово наголошувалось як у правовій доктрині, так і у судовій практиці. Тому частка у статутному капіталі ТОВ як предмет спадкового договору не включатиметься до складу спадщини. З цього випливає низка важливих висновків:

- для виникнення у набувача права власності на такий об'єкт досить факту смерті відчужувача;

- не застосовуються положення ЦК про строки для прийняття спадщини та правила стосовно оформлення прав на неї, що усуває стан правової невизначеності, пов'язаний з «лежачою» спадщиною;

- на частку у статутному капіталі ТОВ не можуть претендувати особи, наділені правом на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК);

- частка у статутному капіталі ТОВ не дробиться в разі закликання до спадкування кількох спадкоємців померлого учасника;

- на частку у статутному капіталі не може бути звернено стягнення за боргами померлого учасника ТОВ відповідно до ст. 1282 ЦК.

Аналіз практики застосування інституту спадкового договору свідчить про те, що предметом цього договору виступає переважно нерухоме майно (квартири, житлові будинки). Водночас з урахуванням сутності відповідних правовідносин, які за своєю природою є договірними, а не спадковими, а також застосуванням принципу свободи договору (ст. 627 ЦК) відсутні законодавчі перешкоди для того, щоб передавати за спадковим договором частку у статутному капіталі ТОВ, що й виступатиме його предметом.

Крім того, згідно з ч. 3 ст. 1307 ЦК відчужувач має право призначити особу, яка здійснюватиме контроль за виконанням спадкового договору після його смерті.

Тож застосування спадкового договору як механізму планування на випадок смерті учасника ТОВ дозволить уникнути цілої низки проблем, що виникають через тривалий строк прийняття спадщини та її оформлення спадкоємцями.

3. Статут господарського товариства як регулятор спадкових правовідносин.

Статут є установчим документом ТОВ, що може містити будь-які відомості, які не

суперечать закону (ст. 11 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»). У статуті ТОВ можуть бути передбачені правові наслідки смерті учасника цього товариства. Йдеться передусім про управління часткою у статутному капіталі ТОВ такої особи після відкриття спадщини й до моменту вступу до складу учасників її спадкоємців.

У контексті викладеного слід вказати на правову позицію Великої Палати Верховного Суду, викладену в постанові від 18.03.2020 р. у справі № 129/1033/13-ц. Так, статут є актом, в якому закріплені локальні норми матеріального права, що врегульовують відносини, зокрема, стосовно управління юридичною особою, можуть визначати особливості спадкування частки у статутному капіталі (фонді) після смерті учасника (співвласника), а також передбачати порядок набуття спадкоємцем померлого учасника (співвласника) прав на участь у цій юридичній особі та на управління нею [10].

Водночас у статуті юридичної особи не можуть бути змінені імперативні приписи глави 87 ЦК щодо строків прийняття спадщини, порядку її оформлення спадкоємцями. Важливо врахувати також положення ч. 1 ст. 23 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», згідно з яким у разі смерті або припинення учасника товариства його частка переходить до його спадкоємця чи правонаступника *без згоди учасників товариства*.

Без сумніву, наведене вище законодавче правило більшою мірою відповідає інтересам спадкоємця, який отримав правову можливість стати учасником товариства виключно на свій розсуд. Своєю чергою така новація є менш прийнятною для самого ТОВ, учасники якого зазвичай не хочуть приймати до свого кола сторонніх осіб [11, с. 37]. Невипадково на практиці учасники ТОВ намагаються обійти цю норму шляхом укладання *корпоративного договору*. У ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» корпоративний договір визначено як договір, за яким учасники товариства зобов'язуються реалізувати свої права та повноваження певним чином або утримуватися від їх реалізації.

Корпоративний договір може передбачати умови або порядок визначення умов, на яких учасник має право або зобов'язаний купити або продати частку у статутному капіталі (її частину), а також визначати випадки, коли таке право або обов'язок виникає.

Тобто корпоративний договір регулює корпоративні відносини між учасниками юридичної особи. В науковій літературі з цього приводу стверджується, що з дефініції «корпоративний договір», наведеної у ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», випливає, що учасники можуть домовитися про взяття на себе обов'язку реалізувати корпоративні права учасників у певний спосіб [12, с. 419].

Зокрема, у корпоративному договорі закріплюють положення про обов'язкову згоду учасників товариства на вступ до їх складу спадкоємця померлого учасника. Проте такий шлях є доволі спірним, зважаючи на дві обставини. По-перше, у цьому разі договір прямо суперечить положенню ст. 23 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». По-друге, договором вирішуються обов'язки осіб, які не брали в ньому участі, на чому справедливо наголошує І. В. Спасько-Фатеева [13, с. 20]. З урахуванням того, що спадкоємці померлого учасника не уклали корпоративний договір, вони не є його сторонами. Більш того, спадкоємці об'єктивно не можуть взяти участь у корпоративному договорі, зважаючи на імперативний припис ст. 7 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» щодо суб'єктного складу корпоративного договору, який укладається виключно між учасниками товариства.

Таким чином, корпоративний договір не може виступати механізмом планування на випадок смерті учасника ТОВ.

Висновки. Смерть учасника ТОВ є суттєвим дестабілізаційним фактором, що може негативно вплинути на діяльність юридичної особи. За таких обставин доцільно застосовувати механізми планування на випадок смерті учасника ТОВ, до яких належать: заповіт, спадковий договір, статут юридичної особи як регулятор спадкових правовідносин. При цьому кожен з цих механізмів має як переваги, так і недоліки.

Заповіт є класичним способом розпорядження на випадок смерті. Запропоновано робити в заповіті такий вид спеціального розпорядження, як призначення виконавця заповіту. Виконавець заповіту наділений повноваженням управляти спадщиною як шляхом укладення договору на управління спадщиною, так і самостійно здійснюючи відповідні дії.

Учасник ТОВ може укласти спадковий договір і передати належну йому частку у статутному капіталі набувачеві. У разі переходу права власності на частку застосовуються норми договірної, а не спадкового права. Через це для виникнення у набувача права власності на такий об'єкт досить факту смерті відчужувача; не застосовуються положення ЦК про строки для прийняття спадщини та правила стосовно оформлення прав на неї; на частку у статутному капіталі товариства

не можуть претендувати особи, наділені правом на обов'язкову частку у спадщині; така частка не дробиться в разі закликання до спадкування кількох спадкоємців померлого учасника; на частку у статутному капіталі не може бути звернено стягнення за боргами померлого учасника ТОВ відповідно до ст. 1282 ЦК.

Нарешті, правові наслідки смерті учасника ТОВ можуть міститися у статуті юридичної особи як регулятора спадкових правовідносин. Такі наслідки стосуються передусім управління часткою у статутному капіталі ТОВ з часу відкриття спадщини до моменту включення до складу учасників спадкоємців і не можуть змінювати імперативних правил про спадкування, встановлених у книзі 6 ЦК. При цьому корпоративний договір не може виступати механізмом планування на випадок смерті учасника ТОВ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Спадкове право: кризь призму судової практики : монографія / за ред. І.В. Спасиво-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2021. 536 с.
2. Печений О.П. Деякі аспекти спадкування прав щодо юридичних осіб. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 172–184.
3. Сіщук Л.В. Спадкування корпоративних прав учасника господарського товариства. *Вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 23. Ч. II. Том. I. С. 172–177.
4. Яримович У. Перехід корпоративних прав до спадкоємця учасника товариства з обмеженою відповідальністю. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 4. С. 48–53.
5. Капліна Г.А., Леонова Д.О., Мезеря О.А. Проблемні аспекти спадкування права на частку у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 2. С. 83–88.
6. Бутрин Н.С. Виникнення корпоративних прав на підставі заповіту та заповідального відказу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 1. С. 143–145.
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11 вересня 2019 р., судова справа № 392/1213/17, провадження № 14-292цс19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84975970>.
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 лютого 2019 р., судова справа № 761/27538/17, провадження № 14-12цс19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80522364>.
9. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : АртЕк, 2020. 128 с.
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 р., судова справа № 129/1033/13-ц, провадження № 14-400цс19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196>.
11. Кухарев О.Є. Особливості спадкування права на частку у статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю. *Часопис цивілістики*. 2021. Вип. 41. С. 34–39.
12. Оновлення договірної регулювання приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А.Б. Гриняка, О.О. Кота, М.Д. Пленюк. Київ : НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
13. Корпоративне право кризь призму судової практики : монографія / за ред. І.В. Спасиво-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2021. 512 с.